

A SZÜKSÉGLETEK JELENTŐSÉGE ÉS JELENTÉSE MARX GONDOLATRENDSZERÉBEN (V.)

HELLER ÁGNES

A „SZÜKSÉGLETEK RENDSZERE” ÉS AZ „EGYESÜLT TERMELŐK” TÁRSADALMA

Marx elemzése az „egyesült termelők” társadalmáról *filozófiailag* a „szükségletrendszer” koncepciójában van megalapozva. Az egyes konkrét szükségletek — filozófiailag — nem elemezhetők izoláltan, minthogy sem izolált szükségletek, sem izolált *szükséglettipusok* sincsenek. Minden társadalomnak megvan a *maga* szükségletrendszere, mely éppen az *adott* társadalom szükségletrendszere, mely tehát semmiféle vonatkozásban nem lehet mérvadó egy *más* társadalom szükségletrendszerének megítélésében. „A *szükségletek rendszere* — a maga egészében — vajon a véleményen vagy a termelés egész szervezetén alapul-e? A legtöbb esetben a szükségletek közvetlenül a *termelésből* vagy a termelésen alapuló általános állapotról fakadnak.” (MEM. 4. *A filozófia nyomorúsága*, 73. o.)

Hogy milyennek írja le Marx a kapitalizmusban kialakult, ott domináló szükségletrendszert, arról már előzőleg beszéltünk, itt tehát csak röviden utalunk az elmondottakra. A szükségletek struktúrája a bírás szükségletére redukálódik, ez rendeli maga alá az egész szükségletrendszert. Ez az uralkodó osztály tagjainál úgy jelenik meg, mint az azonos szükségletkvalitáson belüli szükségletek és kielégítésük tárgyainak kvantitatív növelésére irányuló szükséglet, a munkásosztálynál mint a pusztá létszükségletekre, a „természetes szükségletekre” és ezek kielégítésére való korlátozódás. A kvalitatív szükségletek kvantifikálódnak, a célszükségletekből eszközszükségletek lesznek, és viszont. Miután a heterogén-kvalitatív szükséglettipusok nem tudnak kifejlődni, az emberek élvezetei „nyersek” és „brutálisak” maradnak, egyes vágyak „fixálódnak”. Az emberek közötti viszonyokban az érdekviszonyok uralkodnak.

A termelés, a termelési viszonyok, társadalmi viszonyok és a szükségletrendszer — mint tudjuk — egyazon társadalmi test (Gebilde) különböző *mozzanatai*, melyek egymást kölcsönösen feltételezik. A szükségletstruktúra a totális társadalmi „Gebilde” inherens, szerves struktúrája. A

kapitalista társadalom szükségletstruktúrája tehát a *kapitalista* társadalomhoz tartozik, és *egyedül* oda tartozik. Ezért nem lehet mérvadó valamely más társadalom megítélésében általában, de *legkevésbé* lehet mérvadó az „egyesült termelők” társadalmának elképzelését illetően, mivel ez a társadalom nemcsak a kapitalista társadalom *ellentéte*, hanem *minden eddigi civilizált társadalom ellentéte*, az első el nem idegenedett társadalom, a „szabadság birodalma”.

De ha egy szükségletrendszer az adott társadalmi „testhez” tartozik, annak a *speciális* szükségletrendszere, hogyan jöhetnek létre olyan szubjektív erők, melyek az adott társadalmat megdöntik? Minden (civilizált) társadalom *osztálytársadalom*, mely munkamegosztáson alapszik, melyben tehát a szükségletek rendszere is „el van osztva”. A kizsákmányolt osztályok többnyire nem törekednek többre, mint a számukra „kiosztott” szükségletek jobb kielégítésére. De ugyanezek a kizsákmányolt osztályok (bizonyos — különböző — történelmi feltételek között) tudatosítják az uralkodóosztályok szükségletrendszereit és saját szükségletrendszerük közötti ellentétet. Ebben az esetben elsősorban saját szükségletük kielégítésének akadályait akarják eltávolítani, saját szükségletrendszerüket általánosítani, illetve az uralkodóosztályok szükségletrendszerének bizonyos mozzanatait saját maguk számára realizálhatóvá tenni. Ez vagy a társadalmi rend megdöntéséhez vagy a termelőerők általános pusztulásához vezet. Az előbbi esetben (aminek klasszikus példája a polgári állam kialakulása) *új uralkodóosztály* szerveződik, a második esetben a társadalom *nem tud funkcionálni*. (Marx második értelemben interpretálta — mint a *Grundriss*éből idézett passzus is mutatja — a római birodalom összeomlását.)

Ezek a mindenkori jelent túlhaladó szükségletek azonban *nem radikális szükségletek*. Nem azok, minthogy a *szükséglet nem a szükségletrendszer egészét haladja túl, csupán a szükségletrendszer „megosztását”*. A rabzolgák azon szükséglete, hogy szabad emberek legyenek, nem volt új szükséglet, hiszen az a társadalom, mely elnyomta őket, szabad emberek társadalma volt. A burzsoázia szükséglete a politikai hatalom megszerzésére sem volt új szükséglet, hanem mások számára már létező szükségletek számára való kielégítésének igénye, s annak feltétele, hogy a szükségleteik kielégítése előtt álló akadályokat eltávolítsák. A kapitalizmus teremtette munkásosztály radikális szükségletei azonban *fogalmuk szerint* mások. Ezek olyan szükségletek, melyek kielégítése sehol eddig (az adott társadalomban) *nem létezett*, melyeket a burzsoázia éppen úgy *nem elégtételt* ki, mint a proletariátus. (Mint tudjuk: a burzsoázia léte éppen úgy elidegenedett lét, mint a proletariátusé.)

Ezért vezethetnek kizárólag a radikális szükségletek a szükségletrendszer teljes *átstrukturálódásához*, és Marx számára nem is kétséges, hogy ilyen teljes *átstrukturálódáshoz* vezetnek. A kapitalizmus szükségletrendszere a kapitalizmushoz tartozik. De csak ez a „tisztá” társadalmi társa-

dalom, mely a termelőerőket elégségesen fejleszti ki a munkamegosztás megszüntetéséhez, teremthet — és teremt — olyan szükségleteket, melyek létehez tartoznak és mégsem tartoznak *szükségletrendszerébe*. Ezért a radikális szükségletek — és csupán ezek — alkalmasak arra, hogy kielégítésük érdekében az emberek olyan — a korábbiaktól *radikálisan* különböző — „társadalmi testet” szervezzenek meg, melynek — a korábbiakhoz képest — *radikálisan* új szükségletrendszere lesz. Az új szükségletrendszer „beindításának” katalizátorai tehát a radikális szükségletek.

Ezért abszurd azt a szükségletrendszert, melyet Marx az „egyesült termelők társadalmának” felvázolásánál *feltételez*, a jelenlegi szükségletstruktúra alapján megítélni. Olyan koncepciók, mint a munka életszükségletté válása, mi több: a többletmunka életszükségletté válása, az átstrukturálódás” alap gondolata nélkül érthetetlenek lennének. Marx számára a szükségletstruktúra teljes átstrukturálódása a kommunizmusban a jövő társadalomra vonatkozó kijelentések és elképzelések *conditio sine qua nonja*. Emléksünk, hogy már a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* arról beszél, hogy a „társadalmasodott ember” *érzékei* is mások lesznek, mint a jelenkor emberének *érzékei*. Vagy pl. a *Grundrissében* (599. o.) az emberi élet gazdagságának a szabadidőben való kibontakozásával kapcsolatban így ír: „A szabad idő — amely éppúgy a „szabad tevékenység ideje” (Mussezeit), mint a magasabb rendű tevékenységre szánt idő — birtokosát *természetesen* más szubjektummá változtatta...” (*Grundrisse*, 91. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.)¹ A szükségletek, képességek, *érzések* radikális átstrukturálódása Marx számára tehát „természetes”. S miután az „egyesült termelők társadalma” is totalitás, „társadalmi test”, mint minden társadalom, *működésének mechanizmusa* és a szükségletek radikálisan új struktúrája *kölcsönösen tételezik egymást*. Tehát az új szükségletrendszer csak az új társadalmi „test” egészének működésével korrelációban érthető meg, ahogy az új társadalmi „test” egészének működése csak az új szükségletrendszerrel való korrelációban.

Az „egyesült termelők” társadalma tehát az a társadalom, melyben a radikális szükségletek kielégülnek és maguk köré új szükségletstruktúrát építenek ki, melyben tehát a *radikális elmélet, a radikális filozófia is megvalósul*, és megszünteti önmagát.²

A kommunizmus szükségletrendszerét két — különböző — aspektusból kell szemügyre vennünk: az *anyagi* szükségletek és a *nem anyagi* szükségletek szempontjából, majd e két szükséglettípus *egyazon* szükségletstruktúráján belüli *viszonya* szempontjából. Anyagi szükségleten értem

¹ A probléma bővebb kifejtésének igénye felmerül Marxnál (*Grundrisse*, 426—427. o.) a „természetes” és „luxusszükségletek”, továbbá ellentétük megszüntetésének kérdésével kapcsolatban. „Ezeket a kérdéseket a *szükségletek rendszerével... kapcsolatban* hol is kellene tárgyalni?” (*Grundrisse*, 426—427. o.)

² Hogy itt nem a filozófia megszüntetéséről általában van szó, csupán a radikális filozófia megszűnéséről, melynek a tömegekbe kell *hatolnia*, hogy anyagi erővé váljék — azt a következőkben még látni fogjuk.

mindazokat a szükségleteket, melyek kielégítésének tárgyát, illetve eszközeit meg kell *termelni*, illetve *állandóan újra kell termelni* (elhasználódnak a fogyasztásban és a termelő fogyasztásban). Nem anyagi szükségleten értem mindazokat, melyek kielégítésének tárgyait nem a természettel folytatott anyagcserében „termelik”, illetve melyek tárgyait egyáltalában nem termelik.³ A két aspektus megkülönböztetése egyáltalán nem önkényes, minthogy Marx lényeges megkülönböztetésén alapul. A termelés birodalma ugyanis az, mely — Marx koncepciója szerint — mindig szükségyszerűség birodalma marad, míg viszont erre rá épül a „szabadság birodalma”, mely a termelést saját céljainak alárendeli. Azok a szükségletek, melyeknek kielégítése csak intézmények közvetítésével elképzelhető — (emlékszünk: a szükségletek közösségi, illetve társadalmi kielégítése), csak részben anyagi szükségletek, amennyiben anyagi eszközöket igényelnek, másrészt azonban nem, mivel emberi tevékenység elégíti ki őket. (Marx példái: iskolák, kórházak.) A kommunális beruházásokra irányuló szükségletek is csak részben anyagiak (pl. lakásépítés), részben nem azok (nem anyagi természetű szolgáltatások). Ez — legalábbis a kommunizmus „második szakaszában” — Marx számára magától értetődő, minthogy megszűnik a produktív és improduktív munka kapitalizmus konstituálta ellentéte, nincs csere, nincs csereérték, a munkaerő nem áru stb. A „társadalmilag szükséges munkaidő” kategóriája itt csak az anyagi termelés folyamatában értelmezhető. (Semmiféle „szabad” tevékenységben, legyen az gyógyítás, oktatás, tervezés, tudományos tevékenység vagy művészi tevékenység, *nem* értelmezhető a „társadalmilag szükséges munkaidő” fogalma.) A „kommunizmus első szakaszára” mindez bizonyára nem vonatkoztatható, mivel ott az elosztás általában *munka szerint* történik, a „társadalmilag szükséges munkaidőt” nyilvánvalóan *minden* munkatevékenységben mérni kell. Marx erre vonatkozóan nem fejtette ki részletesen elképzeléseit, csupán utalt arra, hogy az egyenlőtlenek egyenlő joga — a polgári társadalom polgári jogrendszere — itt még uralkodik. Ezt a mechanizmust magunk részéről nem tudjuk elképzelni áru- és pénzviszonyok nélkül. A *Kommunista Kiáltvány* közismert 10. pontja (a kommunizmus első szakaszának megalapozásához szükséges intézkedések) egy szóval sem beszél az árutermelés megszüntetéséről. Ezekről az intézkedésekről a *Kommunista Kiáltvány* a következőket írja: „rendszabályok . . . , amelyek gazdasági szempontból elégteleneknek és tarthatatlanoknak látszanak, amelyek azonban a mozgalom folyamán túlhajtának önmagukon, és mint az egész termelési mód átalakításának eszközei elkerülhetetlenek.” (MEM, 4. *A Kommunista Párt kiáltványa*, 459. o.) Mivel ez az átmenet

³ Hogy e két csoport nem „tisztá” csoport, magam is tudom. Így pl. a művészet iránti szükséglet kielégítéséhez is hozzátartozik a termelés. A házakat meg kell építeni, a könyveket ki kell nyomtatni. De a művészi szükségletet *mint olyat* nem a ház és nem a könyv elégíti ki, hanem a *műalkotás*, mely — mint objektíváció —nem a termeléshez tartozik.

Marx és Engels számára természetes és elkerülhetetlen, nem fordítanak figyelmet *tényleges* problémáira. Nem derül ki az sem, hogy a kommunizmus első szakaszának megvalósulása egyúttal már az árutermelés megszűnését jelenti-e vagy pedig az utóbbi csupán a kommunizmus második szakaszára jellemző, továbbá, hogy az áttérés *hogyan* lehetséges. Inkább kész és *perfekt modellek* szembeállítására szorítkoznak. — Mivel mi most Marx szükségletelméletét elemezzük, magunk sem tehetünk mást, mint hogy ezekkel a *perfekt modellekkel* dolgozunk. Kénytelenek vagyunk zárójelbe tenni a mai viszonyaink között centrális kérdést: ugyanis az *átmenet*⁴ kérdését, az átmeneti modelljének, illetve *lehetséges modelljeinek* analizését. S még egy megszorítás: mivel tárgyalt problémánk Marx szükségletelmélete, az „egyesült termelők” modelljének csak a *szükségletekre vonatkozó* aspektusait elemezzük, minden egyéb aspektusát — bármilyen fontosak legyenek is más szempontból — mellőznünk kell.

Hogy az anyagi termelés és termékeire vonatkozó szükségletek összefüggését elemezzük, beszélnünk kell arról, hogy az anyagi termelés maga *milyen* szerepet tölt be Marxnak az egyesült termelők társadalmára” vonatkozó elképzeléseiben. Ezt a következő szempontokból kell áttekintnünk: a) fejlődő-e a termelés, b) a termelés fejlődése mennyire reprezentálja a „társadalmi gazdagság” növekedését, c) van-e munkamegosztás vagy sem, d) van-e szükséges és túlmunka vagy sem, e) mi az aránya a termelésben a közvetlen fogyasztási cikkek és termelőeszközök megtermelésének és a „szükségletek társadalmi kielégítéséhez” elengedhetetlen javak megtermelésének?

a) Az első kérdésre Marx válasza egyértelműen igenlő. A jövő társadalmi az anyagi gazdagság társadalmi is — ez az anyagi gazdagság állandóan növekszik. Ez a gondolat szinte *minden* Marx műben megtalálható, úgyhogy igazolására, csak egyetlen példát idézünk. Az *Értéktöbblet-elméletek* III. kötetében (252. o.) a „disposable time” növelésének *kétféle alternatívájáról* beszél. Az egyik: a jelen munkaidő *felében nagyobb* gazdagságot termelni, mint a jelenleg általános átlagmunkaidő mellett. A másik: a munkaidőt úgy a felére csökkenteni, hogy az a *jelenlegi* „szükségszerű szükségletek” kielégítésére irányuljon. Marx a két alternatíva összecserélését elméleti hibának és tisztázatlanságnak tekinti — maga egyértelműen az első alternatíva mellett foglal állást.

A termelés fejlődésének bázisa — a jövőben — egyértelműen az *állótőke arányának* hihetetlen megnövelése. (Miután a termelés növekedése nem függ az értékesítéstől, ez lehetséges is.) Az állótőke arányának a kapitalizmusban nem lehetséges növelése a biztosítéka annak, hogy az anyagi termeléshez egyre kevesebb *eleven munkára* van szükség. Ez teszi lehetővé a munkaidő folytonos csökkentését a termelés növekedésével párhuzamosan. Persze: itt nem a holt munka uralkodik az eleven munka

⁴ Ez az „átmenet” természetesen évszázadokat is jelenthet.

felett (minthogy nincs tőkeviszony), hanem az eleven munka a holt munka felett.

Ha az anyagi termelés végtelen progresszusa egyértelműen jellemzi Marx elképzelését, a termelésnövekedés *tempójára* vonatkozóan gondolatai nemegyszer ellentmondóak. Egyrészt, mivel feltételezi, hogy a kapitalizmus egy ponton akadályává válik a termelőerők kibontakozásának (különösen az állótüke növelésének), az „egyesült termelők” anyagi termelése *tempóját* legalábbis a kapitalizmus „végkifejletéhez” képest — gyorsabbnak ítéli. Másrészt azonban: az anyagi termelés *tempójának* növekedését — mint erről még beszélni fogunk — az „egyesült termelők” szükségletei határozzák meg. Ezek a szükségletek azonban *egyre kevésbé irányulnak* — a gazdagság növekedésével párhuzamosan — *anyagi fogyasztási javak felé*. Itt már döntő az új szükségletstruktúra tételzése. Marx ugyanis — az új szükségletstruktúrában — valamiféle „telítettség” modellel dolgozik. Az anyagi fogyasztási javak (közvetlen fogyasztásra szolgáló javak) egyre kisebb szerepet játszanak az egyének szükségletstruktúrájában, *részarányuk* mindenesetre csökken. *Más szükségletek* korlátozzák ezeket a szükségleteket és *nem maga a termelés*, hiszen a termelés nem megelőzi, hanem követi a szükségleteket. Hogy *magából a termelésből* indulhatna ki új anyagi szükségletek létrehozása (új szükséglet-típusok „megtermelése”), ez a fenti modell alapján valóban elképzelhetetlen. Mindez — legalábbis a gazdagság egy fokának elérése után — a termelés növekedése *tempójának* csökkenését eredményezi.

Ezt a „struktúraváltozást” Marx már a korabeli proletariátus „radikális szükségleteiben” is felismerni véli, mint ezt a proletáriadeológus, Galiani téziseihez fűzött megjegyzéseiből is látjuk. Emlékszünk: Galiani főtézise a következő volt: „Az igazi gazdagság... az ember.” — Erről mondja Marx — helyeslőleg — a következőket: „Az egész objektív világ, a »javak világa« elsüllyed itt mint pusztta mozzanat, mint a társadalmilag termelő emberek pusztán eltűnő, mindegyre újonnan létrehozott tevékenysége.” (*Értékötöbblélméletek*, III. 240. o.)

b) De itt már eljutottunk a következő problémához: mennyiben reprezentálja a termelés fejlődése a „társadalmi gazdagság” növekedését?

A kérdés két — egyáltalán nem szinonim — problémára bontható. (Bár ezek a kifejtésben gyakran együtt jelentkeznek.) 1) Mennyiben tekinthetjük *a munkát* a társadalom anyagi gazdagsága forrásának, 2) Mennyiben tekinthetjük *a termelést* — és a benne létrejött *anyagi* gazdagságot — az általános gazdagság egyedüli forrásának.

1. Az első kérdésre Marx *különböző* válaszokat ad; ezeket később fogjuk részletesen elemezni. Egyelőre csak annyit szögezzünk le, hogy a két fent említett kérdés Marx számára *elvileg* nagyon is különválasztható. Mindenekelőtt azért, mert a *használati értékek* forrása (és a használati értékek gazdagsága a *voltaképpen* anyagi gazdagság) a munka *plusz* a ter-

mészet és nem egyedül a munka.⁵ Az a vélekedés, hogy az anyagi gazdagság forrása egyedül a munka, a *polgári társadalom* álláspontja, melyben a használati érték és csereérték áruterelésben megtestesülő ellentmondása uralkodik. (Marx — az *Értéktöbbletelméletekben* — Ricardo egyes kritikáit egyenesen megvádolja, hogy megmaradtak a polgári társadalom kategóriarendszerében, amennyiben a munkát a gazdagság egyetlen forrásának tekintették — még ha ebből ellentétes következtetéseket is vontak le, mint Ricardo.) De ami még fontosabb: van Marxnak egy olyan munkakoncepciója, melynek értelmében a munka az „egyesült termelők társadalmában” minimalizálódik, sőt meg is szűnik. Ezzel viszont abszurdá válik a gazdagság forrását (az anyagi gazdagság forrását) a munkában látni, a gazdagságot (anyagi gazdagságot) a *munkaidőben mérni*. Az a körülmény, hogy ezen álláspont kialakításában Marx fenntartásokkal ugyan, mégis elfogadja, a „Source and Remedy” című broszúra szerzőjének gondolatmenetét, mit sem változtat a tényen, hogy az álláspont az *ő* álláspontja. Hangsúlyozzuk: ez Marx koncepciói közül pusztán az *egyik*, ami csak annyit bizonyít — de annyit *bizonyít* — hogy „a munka az anyagi gazdagság forrása” és „a termelés az anyagi gazdagság forrása” számára két különböző, szétválasztható kérdésfeltevés.

Hadd idézzük a *Grundrisse* gondolatmenetét: „A munka többé nem jelenik meg oly nyomatékosan a termelési folyamatba bezárva, amint az ember sokkal inkább felügyelőként és szabályozóként viszonyul a termelési folyamathoz... Már nem a munkás többé az, aki átalakított természeti tárgyat mint közbülső tagot iktat az objektum és önmaga közé; hanem a természeti folyamatot, amelyet iparivá alakít át, iktatja, mint eszközt, maga és a szervesen természet közé, mely utóbbinak urává válik. Az ember a termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy annak fő ágense lenne. Ebben az átalakulásban sem az ember által közvetlenül elvégzett munka, sem a ledolgozott idő, hanem saját tulajdon általános termelőerejének elsajátítása, természetmegismerése és létén mint társadalmi testen keresztül megvalósított uralma a természet fölött — egyszóval a társadalmi egyed kifejlődése jelentkezik a termelés és a gazdagság nagy tartópilléreként... Amint a munka közvetlen formájában megszűnik a gazdagság nagy forrásává lenni, a munkaidő sem lesz és nem lehet e gazdagság mértéke, s ezért a csereérték sem a használati értéké...” (*Grundrisse*, 529. o.)

Most eltekintünk attól, hogy Marx — itt — azonosítja az értéket és a csereértéket, melyeket *A tőkében* elkülönít egymástól, elsősorban éppen azért, mert ott más munkakoncepciója van, melyhez a munkaidőben való mérés szükségképpen hozzátartozik. A passzust a továbbiakban csak a *mi* problémánk szempontjából elemezzük. Az „egyesült termelők társadalmá” e helyütt Marxnál olyan társadalomként jelenik meg, melyben a

⁵ L. — többek között — radikálisan kifejtve *A gothai program kritikájában*.

munkát maguk a gépek végzik, tehát melyben teljes mértékben az „állótőke” dominál, s a munkaerőre — legalábbis az anyagi termelés folyamatában — csak mint az állótőke „ellenőrzőjére”, „javítójára” van szükség. Mai kifejezést használva: Marx teljes automatizálást tételez. Egy munkatípus jelentősége növekszik itt meg rendkívüli módon: a tudományos munkáé, melyet Marx „általános munkának” nevez. A tudományos munka azonban nem közvetlenül termelőmunka, hanem a „general intellect” munkája, mindenekelőtt tervezés, konstrukció stb. A tudományos munkát magát azonban *nem lehet* munkaidőben mérni, mivel a „társadalmilag szükséges munkaidő” fogalma erre nem alkalmazható. Tehát továbbra is a termelés teremti az anyagi gazdagságot, de többé nem a termelő munka a munka a szó hagyományos értelmében. Ez a szellemi munka hegemoniájának megteremtése az úgynevezett „fizikai munka” fölöött.

2. Az előbbtől különböző kérdés, hogy a *termelés-e* általában a társadalom gazdagságának forrása. Erre a kérdésre Marx *mindenütt és egyértelműen* nemleges választ ad. A társadalom anyagi gazdagsága — mely a termelésben jön létre — nem más, és nem is lehet más, mint a társadalom általános gazdagságának *feltétele*. A társadalom *igazi* gazdagsága a társadalmi individuumok szabad öntevékenységében, kvalitatíve sokoldalú tevékenység- és szükségletrendszerében valósul meg. Az ember és a társadalom *igazi* gazdagsága nem a munkaidőben, hanem a *szabad időben* konstituálódik. Az „egyesült termelők” társadalmának gazdagsága ezért nem is a munkaidőben, hanem a szabad időben *mérhető*. A *Grundrisse* ismert — erre vonatkozó — fejtegetései helyett hadd idézzem az *Értéktöbbletelméletek* harmadik kötetét: „A munkaidő, még ha a csereértéket megszüntetik is, mindig a gazdagság létrehozó szubsztanciája és a termelése megkívánta költség *mértéke* marad. De a szabad idő, a rendelkezésre álló idő *magá a gazdagság* — részben a termékek élvezetére, részben a *szabad tevékenységre*, amelyet nem határoz meg, mint a munkát, egy külső cél kényszere, melyet be kell tölteni, melynek betöltése természeti szükségyszerűség vagy társadalmi kötelesség, ahogy akarjuk.”⁶ (*Értéktöbbletelméletek*, III. 231—232. o.) (A dőlt betűs kiemelés tőlem — H. Á.)

Mindkét — jóllehet egymástól különböző — megoldás feltételezi a *szükségletstruktúra* átalakulását olyan irányban, hogy az individuumoknak nagyobb szükségletük lesz a több *szabad időre* (ezen belül a „szabad tevékenységre”), mint az anyagi javak *még fokozottabb* termelésére, még nagyobb anyagi gazdagságra. (Hiszen nincs a termelékenységnak olyan magas foka, melyben — a szabad idő rovására — ne lehetne többet termelni.) Tehát mindkét koncepció mélyén ott rejlik az a meggyőződés,

⁶ Ez a passzus már feltételezi csereérték és érték fogalmának elkülönítését.

hogyan az „egyesült termelők társadalmában” a szükségleteknek más (kvalitatíve heterogén) szükségletek szabnak határt.⁷

c) Anyagi termelés és szükségletstruktúra viszonya az „egyesült termelők társadalmában” függvénye továbbá a *munkamegosztás léteinek*, illetve *nem léteinek*, s — amennyiben az létezik — a *munkamegosztás természetének*.

1) Kétségtelenül megszűnik a *társadalmi munkamegosztás*. Megszűnik tehát a társadalom kizsákmányolóira, illetve kizsákmányoltakra való „megosztása”, tehát osztályszerkezete s ennek következtében a szükségletstruktúra „elosztása” a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely szerint. Megszűnik az individuum *alárendelése* a társadalmi munkamegosztásnak. Tehát — amennyiben van is munkamegosztás a szó más értelmében — az individuum szabadon választhatja meg azt a helyét, melyet a munkamegosztásban elfoglal, s ezt a helyet mindig *újraválaszthatja*. Ez — elvileg — így volt a kapitalizmusban is, de facto azonban sohasem: a társadalmi munkamegosztás alárendelte az egyént, aki nem választhatott gyakorlatilag más munkát, mit amit végeznie *kellett*. A munka állandó „váltása” sem szabad választás, a munkás „fejlődési szükségleteinek” eredője volt, hanem alá volt rendelve a tőke értékesítési szükségleteinek. Feltéve tehát, hogy az „egyesült termelők” társadalmában valamiféle munkamegosztás mégis létezik, az ebbe való belépés, a munkák cseréje, változtatása semmi más erőnek nem függvénye, mint a munkás „fejlődési szükségleteinek”.

2) Egyértelműen megszűnik a *szellemi és fizikai munka* megosztása. Hogy miképp, arról Marxnak — mint még részletesen látni fogjuk — egészen különböző elképzelései vannak. Az egyikre már utaltunk. Eszerint termelés és munka kettéválik, az ember a „termelés mellé lép”, minden munkatevékenység (a társadalmilag szükséges is) egyfajta szellemi munkává alakul. A másik elképzelés ettől lényegében különbözik. Eszerint — mint még részletesen látni fogjuk — minden termelőmunka egyszerű munkává redukálódik. De a munkaidő — ebben az esetben is — olyan mértékben csökken, hogy az emberek életének zömét a szellemi tevékenység tölti ki. Azonban ez a szellemi tevékenység — legalábbis egy része — *szintén munka* (erőfeszítést igényel, „agy, ideg, erő, izom” felhasználása, főleg a két előbbié). Mindkét munkatípusban megszűnik „work” és „labour” osztálytársadalmat jellemző és a kapitalizmusban terződő ellentéte.⁸ Csakhogy míg a „társadalmilag szükséges” munkaidőben végzett munkában a „work” vezeti a „labour” (emlékszünk az *Értéktöbbletelméletek* imént idézett passzusának befejező mondatára: a labour itt mindvégig külső céloknak lesz alávetve, az emberek csupán —

⁷ Az „általános munka” szerepére ezekben a modellekben, továbbá a szabadidő-szükséglet problémájára a későbbiekben még visszatérünk.

⁸ „Work” és „labour” különbségének, illetve ellentétének elemzését l. *Minden-napi élet* című könyvem munkáról szóló fejezetében.

ellentétben a kapitalizmus korszakával — „társadalmi kötelességből” fogják elvégezni), addig a „szabad tevékenység” munkájánál ez a különbség végképp megszűnik létezni.

De ha van fizikai munka, és ha van „labour” (a kettő a két koncepcióban — mint mondtunk — nem szinonim), és legalábbis „labour” mindig és mindkét koncepcióban van, akkor *minden ember* fogja azt végezni, amint hogy minden embernek lesz ideje — és *egyformán* sok ideje — a „szabad tevékenységre”. Tehát (az egyik elképzelésben részben már a „labour” természete is megszünteti a szellemi és fizikai munka különbségét, a másikban nem, de az *egyénekre* vonatkoztatva egyértelmű és el-lentmondásmentes Marx gondolatmenete: *minden ember részt vesz a természet és társadalom anyagcseréjében* (tehát végez — ha ilyen van — fizikai munkát, ha ilyen nincs: „ellenőrzi” a holt munka működését), ezenfelül: *végez magasrendű, tiszta szellemi munkát*. A fiatal Marx groteszkül kihegyezett megfogalmazásának, mely szerint a kommunizmusban az ember egyszerre lesz halász, vadász, pásztor és kritikai kritikus, továbbá, mely szerint nem lesznek festők, csak emberek, akik — egyebek között — festenek is, ennyi és csak ennyi a racionális magva. A specializálódott „tisztán szellemi munkás” és a specializálódott „tisztán fizikai munkás” ebben az értelemben Marx jövőről alkotott elképzelésében valóban nem létezik. Ez azonban önmagában még korántsem jelenti, hogy a termelő munkában magában, illetve a termelés „ellenőrzésében” nem lehetséges specializálódott szellemi tevékenység, „csupán” azt, hogy ez nem „vezeti” az ember szellemi tevékenységét a „szabad időben”, nem determinálja az abban választott önmegvalósítási formákat. Továbbá — elvileg — annak tagadását sem jelenti, hogy valaki „szabad idejében” egy speciális tevékenységformát részesítsen előnyben, „csupán” azt, hogy ettől még részt kell vennie a „labour”-ban, a társadalmilag szükséges munkavégzésben vagy termelésellenőrzésben. A problémák valóságos kiindulópontja itt azonban az, hogy Marx fel sem veti a kérdést: vajon a szabadidő-tevékenységek végzése számára kell-e *termelni*. A „szükségletfelmérés” — később elemzendő — koncepciója azt a megoldást sugallja, hogy anyagi termelést csak az anyagi fogyasztás (közvetlen és termelő fogyasztás) igényel, nem pedig a „szabad tevékenység”. Ezért lehet — Marx koncepciójában — olyan könnyedén „felmérni” az anyagi szükségleteket, ezért olyan könnyedén kiszámítható az „átlaguk”.

3. Az eddig elemzett gondolatok a munkamegosztás *különböző formáinak* megszüntetésére vonatkozóan még önmagukban semmit sem mondanak *mindenfajta* munkamegosztás megszüntetéséről. Marx ugyanis egyértelműen azt állítja, hogy az „egyesült termelők társadalmában” lesz *technikai munkamegosztás*, bár *csupán* technikai munkamegosztás lesz. Ezt *A tőkében* úgy fejezi ki, hogy az egész társadalmi termelés mint *egyetlen* gyár funkcionál majd, a társadalmon belüli munkamegosztás te-

hát szinonim lesz az egy gyáron belüli technikai munkamegosztással.⁹ Az *Értékötletelméletek* harmadik kötetében konkrétan fel is veti azt a kérdést, hogy vajon a tőkék koncentrációja, az állótőke növekedése, mely szükségessé teszi a technikai munkamegosztást, szükségessé teszi-e ugyanakkor a tőkés termelési viszonyokat, a társadalmi munkamegosztást. Marx itt azok ellen polemizál, akik a centralizáció révén kialakult specializációt a tőkés termelési viszonyokhoz kötik. „Mintha a *munka megosztása* nem volna *éppannyira* lehetséges... ha *feltételei a társult munkásokéi volnának* és ők úgy viszonyulnának ezekhez, mint saját termékeikhez és saját tevékenységük tárgyi elemeihez.” (*Értékötletelméletek*, III. 246. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) A polgári ökonómusok szándéka a fent említett azonosítással: „Hogy a *sajátos társadalmi formát* azaz a *tőkés formát*, amelyben a munka és a munkafeltételek viszonya visszájára fordul, úgyhogy nem a munkás alkalmazza a feltételeket, hanem a feltételek a munkást — *technológiailag* is igazolják.” (Uo., 248. o.)

Hogy mit jelent a technikai munkamegosztás megéléte az ember munkája szempontjából, miképp biztosíthatja annak univerzalizálását, lehetséges-e benne specializálódás az individuum vonatkozásában, arról Marxnak csak egy koherens elmélete van (*A tőkében*), az ezzel ellenkező megoldások csak aforisztikusan vetődnek fel. Így pl. abban a groteszk megfogalmazásban, mely szerint az ember egyszerre lehet halász, vadász, pásztor és kritikai kritikus, Marx szemé előt egy goethei univerzalizálás lebegett. Nem arra gondolt, hogy az ember mindenbe beledilettánszkodhat, hanem hogy *sok mindenben* (egymástól kvalitatíve különböző tevékenységi típusokban) lehet kiváló. *A tőkében* — ezzel szemben — minden munka egyszerű munkává redukálódik, s így minden munka gyorsan el-sajátíthatóvá és gyakorolhatóvá lesz. Az univerzalizálás perspektívája ebben az esetben — legalábbis a munkafolyamatban — *nem* annyit jelent, hogy az ember sok mindenben lehet kiváló, hanem hogy munkáját mindenkor „váltogathatja” mindennemű speciális szakképzettség nélkül. A *Grundrisse* elképzelése értelmében a „termelés mellé” lépő tevékenysége minden valószínűség szerint bonyolult, szakképzettséget igénylő. Marx azonban ezt a koncepciót nem fejti ki, s ami számunkra fontos: nem is alkalmazza a termelő munka—anyagi szükségletek viszonyának elemzésére. Holott kétségtelen, hogy a szükségletek struktúrája nem lehet *ugyanolyan* a *Grundrisse*ben érzékeltetett modellben, mint *A tőkében* kifejtett modellben. Míután azonban mi most Marx explikált elgondolásait elemezzük, kénytelenek vagyunk magunkat e kérdéssel kapcsolatban *A tőkében* kifejtettekhez tartani.

d) A szükséges munka és túlmunka kategóriáinak érvényessége az „egyesült termelők társadalmában”, továbbá a „társadalmilag szükséges munka” kategóriájának értelmezése messzemenően összefügg azzal, hogy

⁹ A terminológiai megkülönböztetés Marxnál általában: „die gesellschaftliche Arbeitsteilung”, illetve „Teilung der gesellschaftlichen Arbeit”.

Marx azonosítja-e az értéket a csereértékkel vagy különválasztja-e a két kategóriát. A főtrendenciát figyelembe véve azt állíthatjuk, hogy Marx *A politikai gazdaságtan bírálatához* című munkáig bezárólag a csereértéket és az értéket szinonimáknak tekintette, a későbbiekben azonban két-féle értékfogalommal dolgozik. Az egyikben megőrződik korábbi elgondolása: eszerint az érték csak a csereviszonyban realizálódik. (pl. *A tőke*, I. 75. o.) A másik értékértelmezésben azonban az érték általános társadalmi kategória (legalábbis a racionális gazdálkodásban), az érték törvény pedig általános gazdasági törvény, mely — mint láttuk — éppen az „egyesült termelők társadalmában” fog tisztán érvényesülni. (Emlékeztetünk *A tőke* I. kötetének fejtegetéseire, melyekben Marx kimutatja, hogy az áru „misztikus formája” sem a használati értékből, sem az értékből nem eredhet. (85. o.) Fontos számunkra — ebből a szempontból — *A gothai program kritikájának* 1875-ből származó passzusa is, melyben Marx arról beszél, hogy mikor és hogyan realizálódhat a szükségletek szerinti elosztás. Itt expressis verbis azt állítja, hogy érték csak a kommunizmus első szakaszában van, és éppen ezért nem is lehet a javakat ott még szükségletek szerint elosztani. Ahol érték van, ott a munka szerinti elosztás van érvényben. A kommunizmus első szakaszában még a csere egyenlősége uralkodik, amennyiben egyenlő munkát egyenlő munkára cserélnek; ekkor a munkát mérni kell, méghozzá a *munkaidővel* (kvantitatíve és kvalitatíve egyenlő munkaidőket cserélnek). De: „A termelési eszközök köztulajdonán alapuló, kollektív társadalomban a termelők nem cserélik ki termékeiket; éppígy a termékekre fordított munka itt nem e termékek értékeként, egyik dologi tulajdonságaként jelenik meg.” (MEM. 19. *A gothai program kritikája*, 17. o.) Persze: értelmezhetnénk ezt a gondolatmenetet úgy is, hogy az érték a *fogalom első értelmében* szűnik csak meg. Ennek azonban ellentmond az, hogy Marx szerint a kommunizmus e második szakaszában a munka *életszükségletté* válik. Ez azonban egyértelmű visszatérést mutat a *Grundrisse* elképzeléseihez. *A gothai program kritikája* éppen olyan „bőség társadalmat” tettelezz, mint a *Grundrisse*, s éppen úgy a munka *életszükségletté* válására épít, mint a *Grundrisse*. Emlékszünk az ettől gyökeresen eltérő gondolatmenetre az *Értéktöbbletelméletekben* (mely azonos *A tőke* elképzelésével): Itt a munka legjobb esetben „társadalmi kötelesség”, ami nagyon erőteljesen különbözik az „életszükséglettől”. *A tőke* és az *Értéktöbbletelméletek* modelljében a szükségletekre való termelés nem az életszükségletté váló munkával, hanem a munkával mint „társadalmi kötelességgel” áll korrelációban. Ezért is van szükség ebben a koncepcióban az *értéktörvény* „tisztá” érvényesülésének elméletére.

Bár erre *A gothai program kritikájában* nincs utalás, valószínűnek látszik, hogy a munkáról alkotott elképzelésében is a *Grundrisse*hez hasonló modellt lebegett Marx szeme előtt. Vajmi nehezen képzelhető el

ugyanis, hogy az egyszerű, képzetlen, mechanikus munka válik „életszükségletté”, ahogy viszont nagyon is könnyen elképzelhető, hogy a „termelés mellé lépő” ember képzett ellenőrző munkája valóban életszükséglet lesz. Mindez annál is inkább valószínű, mert ahol Marx a munka egyszerű munkává való redukálásáról beszél, sosem használja a munka „életszükségletté” válásának kifejezését, inkább azt hangsúlyozza, hogy a munka mindig a szükségszerűség birodalma marad, és a szabadság birodalma ezen kívül (a szabad időben) „kezdődik”.

De térjünk vissza a „szükséges munka”, „túlmunka” és „társadalmilag szükséges munka” kategóriáihoz. Vizsgáljuk meg először a *Grundrisse* koncepcióját.

A *termeléshez szükséges munkaidő* itt jelentős szerepet játszik, különösen egy vonatkozásban: abban a vonatkozásban, hogy lehetőség szerint és egyre növekvő mértékben *csökkennie kell*. Társadalmilag szükséges munkaidőben ugyanakkor nem lehet mérni, mivel minden munka *kvalitatíve különböző lesz* (még hozzá *egyéni*leg kvalitatíve különböző), ezek pedig nem mérhetők a *kvantitással*. (Az „egyszerű munkára” való redukció gondolata itt nem szerepel.) „Időgazdálkodás, végeredményben ebbe olvad bele mindenfajta ökonómia. A társadalomnak éppúgy célszerűen kell idejét beosztania, hogy össz-szükségeitnek megfelelő termelést érjen el... Időgazdálkodás, éppúgy, mint a munkaidő tervszerű felosztása a termelés különböző ágai között, marad tehát az első számú gazdasági törvény a közösségi termelés alapján. Ez akár még sokkal fokozottabb mértékben lesz törvény. Azonban mégis lényegesen különbözik a csereértékek (munkák vagy munkatermékek) munkaidővel történő mérésétől. Az egyes emberek munkái ugyanabban a munkáágazatban, valamint a munkák különböző fajtái nem csupán kvantitatíve, hanem kvalitatíve különbözők. Mit feltételez azonban a dolgok kvantitatív különbsége? Kvalitásuk azonosságát. Tehát a munkák kvantitatív mérése *kvalitásuk* egyenrangúságát, azonosságát.” (*Grundrisse*, 89—90. o.)

Nem véletlen, hogy az „egyszerű munkára való redukció” ebben a gondolatban nem szerepel. Ezt ugyanis — amennyiben a munkák egyszerű és bonyolult munkákra oszlanak — a *piac* végzi el. A *tőkében* — mint tudjuk — itt nincs semmiféle probléma. A munkaidőben való mérés könnyen elvégezhető piac nélkül is, minthogy *minden munka egyszerű* munka. De ha a jövőben tételezett munkák — mint a *Grundrissében* és valószínűleg *A gothai program kritikájában* is — nemcsak iparáganként, de *egyéni*ként is kvalitatíve különbözők, akkor a „társadalmilag szükséges munkaidő” többé nem lehet mérce. Egy példát hoznánk, mely azonban nem egy a sok közül, hanem döntő jelentőségű. A *Grundrisse* koncepciója szerint az „egyesült termelők társadalmában” a tudomány válik a legfőbb termelőerővé. Hogyan lehet megállapítani — a tudományban

— a társadalmilag szükséges munkaidőt, hogyan lehet a kvalitatíve különböző tudományos tevékenységeket ennek alapján összehasonlítani?¹⁰

A szóban forgó passzusban Marx a jövő társadalmának anyagi termelését messzemenően *racionalizálnak* fogja fel. De ennek a racionalizálásnak itt nincs objektív kritériuma, mércéje, a racionalizálás egyetlen letéteményese és hordozója a „*general intellect*”, az egyesült termelők racionalizálási képessége. (Hogy ez a koncepció inherensen tartalmazza a munka életszükségletté válását, azt felesleges újra hangsúlyozni.)

A *Grundriss*ében a szükséges munka egyetlen fogalma a *társadalmilag szükséges munka* fogalma. Az egyed munkájának szükséges, illetve túlmunkára való megoszlása együtt szűnik meg a kapitalizmussal. Nem értelmes többé megkülönböztetni azt a munkaidőt, melyben az egyed saját „szükségszerű szükségleteinek” kielégítésére dolgozik, s azt, amelyet ezenfelül dolgozik: mivel „ezenfelül” nem a tőke értékesítésére, hanem szintén *önmagára és önmagának* mint *társadalmasodott individuumnak* dolgozik. Miután minden megtermelt „jóság” közvetlenül vagy közvetve a társadalmasodott egyén szükségleteit elégíti ki, a társadalmilag szükséges munka nem oszlik — az egyén szempontjából sem — *szükséges és túlmunkára*. „Hogy Proudhon milyen kevésbé értette meg a dolgot, az kitűnik axiómájából, mely szerint minden munka surplust ad. Amit a tőkénél tagad, azt átváltoztatja a munka természeti sajátosságává. A vicc azonban sokkal inkább abban van, hogy az abszolút szükségletek legszármalmasabb kielégítéséhez szükséges munkaidő sz a b a d időt ad... és ennek következtében többleterméket (surplusproduce) lehet alkotni, ha t ö b b l e t m u n k á t végeznek. *A cél az, hogy magát ezt a viszonyt megszüntessük; úgy hogy aztán a többletermék (surplusproduce) maga is mint szükséges jelenik meg.*” (*Grundrisse*, 506. o., lábj.)

Mégis: mintha Marx már a *Grundriss*ében is megkülönböztette volna (ha nem is tudatosan és explicit formában, mint *A gothai program kritikájában*) a kommunizmus első és második szakaszát. *A gothai program kritikájában ugyanis* egyértelmű és világos, hogy a kommunizmus első szakaszában *reálisan megkülönböztethető* a szükséges és túlmunka. Az úgynevezett „teljes munkahozadék”-ból a társadalom *levonja* a termelőeszközök beruházására szánt munkaidőt, a munka „közösségi kielégítésére” folyó termelésre szánt munkaidőt, továbbá a szociális célokra fordítandó munkaidőt, s a munkás a „munkapénzben” azt a részt kapja meg, melyet személyes szükségleteinek kielégítésére fordíthat, ebben testesül meg tehát szükséges munkája. Az ember ugyan lképességei szerint dolgozik, de a munka még nem vált életszükségletévé, nincs még igazi társadalmi bőség, ezért *szükség van* a szükséges munka elkülönítésére (akár-

¹⁰ A tudománynak Marx *A tőkében* is kiemelt szerepet juttat az „egyesült termelők” társadalmában. Ezen azonban egyértelműen megbukik az „egyszerű munkára való redukció” álláspontja, anélkül, hogy Marx ennek tudatában lenne. *Ebből a szempontból a Grundrisse* a következetesebb.

mennyire igaz is az, hogy végső soron minden elvégzett munka szükséges — társadalmilag szükséges — munka). Valahányszor a *Grundriss*ében a „munkapénz” gondolata a jövő társadalomra való vonatkozásában pozitíve megjelenik (és csak a jövő társadalom vonatkozásában jelenik meg pozitív formában), akkor hasonló elképzelésről van szó, amely — Marxnál — a közvetlen jövő lehetőségének tűnt. Igaz, egy helyen Marx arról beszél, hogy a tőke „... történelmi hivatását betöltötte, amint... a szükségletek odáig fejlődtek, hogy a többletmunka a szükségesen túlmenően maga is általános szükségletté válik, magukról az egyéni szükségletekből keletkezik... tehát a munka, amikor az ember azt végzi benne, amit tárgyakkal elvégezhetet a maga számára, megszűnt létezni.” *Grundriss*e, 231. o.) Ebben a passzusban Marx kétségkívül „átugorja” a kommunizmus első szakaszát. Ez azonban csak kivételes eset. Kétségtelenül van Marxnak egy olyan koncepciója, mely a „munkapénz” létezését, feltételezi, s mely éppen ezért feltételezi a szükséges és túlmunka megkülönböztetését az individuum szempontjából, továbbá az értéktörvény funkcionálását. Továbbá van egy olyan koncepciója — szemmel láthatóan a későbbi jövőben tételezve —, melyben nincs többé különbség — az egyén szempontjából — szükséges és túlmunka között, s melyben megszűnik az értéktörvény funkciója is: „Amint a munka megszűnik közvetlen formájában a gazdagság nagy forrásaként létezni, a munkaidő sem lesz és *nem is lehet* többé a mértéke, ennél fogva a csereérték¹¹ a használati érték (mértéke) sem... Ezzel összeomlik a csereértéken nyugvó termelés, és a közvetlen anyagi termelési folyamatról lefoszlik a szükségtől kényszerítetttség és ellentmondásosság formája.¹² Az egyének szabad fejlődése tételendő tehát, és nem a szükséges munkaidő csökkentése a többletmunka érdekében, hanem általában a társadalom szükséges munkájának minimumra csökkentése, aminek azután megfelel az egyedek művészi, tudományos kiképzése, a mindnyájuk számára szabadabbá vált idő és a létrehozott eszközök segítségével.” *Grundriss*e, 593. o.)

Attól kezdve azonban, hogy Marx az értéket és csereértéket megkülönbözteti, az elemzésekben *uralkodóvá válik* az a koncepció, mely mind a *Grundriss*ében, mind — legalábbis feltehetően — *A gothai program kritikájában* csupán a kommunizmus első szakaszára jellemző: ugyanis *a munka racionalitásának társadalmilag szükséges munkaidőben való mérése*. Nem ezzel az egyértelmű radikalizmussal, de szintén teteleződik a *szükséges munka és túlmunka* racionális megkülönböztetésének *lehetősége* az „egyesült termelők” társadalmában. Az *Értéktöbbletelméletekben* Marx ezt írja: „De tegyük fel, hogy nem létezik tőke, hanem a munkás maga sajátítja el többletmunkáját, az általa létrehozott értékeknek az általa elfogyasztott értékek feletti többletét. Akkor erről a munkáról lehetne csak azt mondani, hogy igazán termelő, azaz új értékeket hoz létre.” (*Érték-*

¹¹ Mondottuk: érték és csereérték kategóriái itt *nincsenek* megkülönböztetve.

¹² Ez megint példája az antinómia „feloldásának”.

többletelméletek, I. 118. o.). *A tőke* kötetében (92—93. o.) pedig a probléma részletesen ki van fejtve. Mielőtt a gondolatmenetet idéznénk, fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy Marx nyitva hagy más alternatívákat is, melyeket a kommunista termelési és elosztási mód változásával köt össze. Számunkra azonban itt az az érdekes, hogy a szükséges és túlmunka differenciálásának lehetőségét egyáltalán felveti.

„Képzeld el végül... szabad emberek egyesülését, akik közösségi termelési eszközökkel dolgoznak és sok egyéni munkaerejüket öntudatosan egy társadalmi munkaerőként fejtik ki... Az egyesülés összterméke társadalmi termék. E termék egy része ismét termelési eszközül szolgál. Ez a rész társadalmi marad. Egy másik részét azonban létfenntartási eszközként elfogyasztják az egyesülés tagjai. Ezt tehát el kell osztani közöttük. Ennek az elosztásnak a módja változik majd magának a társadalmi termelési organizmusnak a különféle fajtája és a termelők megfelelő történelmi fejlődési foka szerint. Csupán az árutermeléssel való párhuzam kedvéért feltételezzük, hogy az egyes termelőknek a létfenntartási eszközökből jutó részt munkaidejük határozza meg. A munkaidő tehát kettős szerepet játszana. Társadalmilag tervszerű elosztása szabályozza a különböző munkafunkciók és a különböző szükségletek helyes arányát. Másrészt a munkaidő egyszersmind mértéke annak, hogy a termelőknek egyénileg milyen hányad jut a közös munkából és ennélfogva a közös termék egyénileg elfogyasztható részéből is. Az embereknek munkájukhoz és munkatermékeikhez való társadalmi vonatkozásai itt átlátszóan egyszerűek maradnak a termelésben is, az elosztásban is.” (MEM. 23. *A tőke*, I. 80—81. o.)

Nem kérdéses, hogy ez a koncepció — legalábbis ami a munkaidőben való mérés második funkcióját illeti — teljes egészében megfelel annak a modellnek, melyet Marx *A gothai program kritikájában* a kommunizmus első szakaszaként jelölt meg, mely még magán viseli a kapitalista társadalom „anyajegyeit”.

A tőke II., különösen pedig III. kötetében a szükséges munka illetve túlmunka megkülönböztetése az egyes ember, egyes termelő vonatkozásában el-esik, de értelmezhető marad az össztársadalmi produktum, illetve az „egyesült termelők” — vonatkozásában, ahol is az „egyesült termelők” fogalma — végső foron — mint egyetlen *gigászi individuum* van tételezve. Hiszen nem a túlmunka, hanem a túlmunka *tőkévé változtatása* a kapitalista társadalom specifikuma: „Az, hogy ez profitnak tőkévé való átváltoztatása formájában történik, csak annyit jelent, hogy nem a munkás, hanem a tőkés rendelkezik a fölös munkával.” (MEM. 25. *A tőke*, III. 814. o.) Ugyancsak *A tőke* III. kötetében Marx a következőket írja: „Csak ott, ahol a termelés valóban a társadalom tervszerű irányítása és ellenőrzése alatt áll, teremti meg a társadalom az összhangot a meghatározott cikkek termelésére fordított társadalmi munkaidő és az e cikkek által kielégítendő társadalmi szükséglet terjedelme között.” (MEM. 25. *A tőke*, III. 197—

200. o.) Tehát az „egyesült termelők” először felméri, hogy mennyi munkaidő áll rendelkezésükre. Ez függ a lakosság számától, továbbá attól, hogy mennyi munkaórában állapították meg a rendelkezésükre álló munkaidőt (minél kevesebben, annál jobb, illetve: minél fejlettebbek a termelőerők, annál kevesebb munkaórában tudják megállapítani). Ezt a munkaidőt azután úgy „osztják fel” a termelés különböző ágai között, hogy a) mindentütt felméri a társadalmilag szükséges munkaidőt (tehát racionalizálnak), b) megállapítják, hogy ebből mennyit kell a lakosság (saját maguk) anyagi szükségleteinek közvetlen kielégítésére fordítaniuk (ez a szükséges munka), s mennyit fordíthatnak másra (pl. a termelőerők fejlesztésére); ez a túlmunka. Megint hangsúlyoznom kell: a koncepció egyértelműen az egyszerű munkára való redukcióra van alapozva, tehát arra, hogy az elvégzendő munkák olyanok, melyeket *minden egyed* — a produktivitás azonos szintjét tételezve — körülbelül *egyazon idő* alatt tud elvégezni, s melyeket minden ember — *kötelességszerűen* — el is végez. Ha bonyolult munkát tételeznénk (mint Marx a *Grundriss*-ben teszi, akkor ez a fajta racionalitás csak úgy lenne értelmezhető, hogy minden egyed munkaórájának értékét *külön* számítjuk ki, ami azonban a piac tételezése nélkül abszurd. (Emlékszünk rá: ezért is *szűnik meg* a munkaidőben való mérés általában a *Grundriss*-ben.) Ismételjük: a munkaidőben való mérés és a szükséges valamint túlmunka ezen megkülönböztetése (piaci struktúra nélkül) lényegében azon alapul, hogy az egész társadalmat *egyetlen individuumnak* tekintjük.

Hogy ez a felfogás milyen — megoldhatatlan — problémákat vet fel termelés és szükségletek viszonyának vonatkozásában, arra a későbbiekben még ki fogunk térni.

(Befejezés a következő számban)